

Arhe XXI, 41/2024

UDK 141.82 Perović M. A.

17 : 316.342.2

DOI: <https://doi.org/10.19090/arhe.2024.41.33-52>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

MILOŠ PEROVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

MARKSIZAM MILENKA A. PEROVIĆA:
„VRIJEDNOSNI SISTEM I MORALNA SVIJEST
MALOGRAĐANSTVA“

Sažetak: Ova studija predstavlja posvetu pokojnom profesoru Milenku A. Peroviću. Autor u radu osvetljava njegovu marksističku orijentaciju kroz analizu sadržaja Perovićeve prve knjige *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*. Ova knjiga predstavlja doktorsku disertaciju profesora Perovića izvedenu pod mentorstvom Milana Kangrge. Autor analizira metod kojim Perović izvodi analizu fenomena malograđanstva i strukturu njegove studije kako bi ukazao na različite teorijske uticaje koji se u Perovićevoj filozofiji sintetišu u originalno stanovište.

Ključne reči: Milenko A. Perović, marksizam, malograđanstvo, moralna svest

Široj akademskoj javnosti je poznato da su osnovna područja filozofskog interesa profesora Milenka Perovića bile istorija filozofije, etika i praktička filozofija, a da je nemačka klasična filozofija, poglavito Hegelova filozofija, bila njegova osnovna filozofska orijentacija. Dok je nama koji smo bili bliže upoznati sa njegovim delom dobro poznato da je Perovića zapravo Marksova filozofija i kritika političke ekonomije zakonomerno vodila ka nemačkom idealizmu, to je danas u javnoj percepciji Perovićevog profesionalnog rada manje poznato. Razlog tome je dvojak: s jedne strane, sadržan je u tranzicionom ili, bolje reći, restauracijskom odbacivanju Marksove misli u prethodnih više od 30 godina na ovim prostorima usled čega je marksistička orijentacija bila skrajnuta na same margine društva, a, s druge strane, u potrebi da se na

1 E-mail adresa autora: milos@ff.uns.ac.rs

novosadskom Univerzitetu utemelji Odsek za filozofiju koji će upravo nemačku klasičnu filozofiju postaviti kao svoju osnovnu orijentaciju.

Utemeljenju Odseka za filozofiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu profesor Perović je posvetio gotovo čitavu svoju profesionalnu delatnost. Bez ikakvog preterivanja se može reći da bez profesora Perovića ne bi bilo studija filozofije u Novom Sadu, pa dakle ni u Vojvodini. Posedovao je veoma retku sposobnost izgrađivanja institucija koje prethodno nisu postojale. Može se reći da je tom zadatku u dobroj meri bila podređena i njegova filozofska delatnost od izbora u zvanje docenta i zasnivanja radnog odnosa na Filozofskom fakultetu. Široj akademskoj javnosti je, stoga, najpoznatiji onaj deo njegovog filozofskog opusa koji obuhvata udžbenike za osnovne studije filozofije poput *Istorije filozofije*², *Etike*³, *Praktičke filozofije*⁴, *Filozofije morala*⁵ i *Filozofije politike*⁶. Boljim poznavacima Perovićevog filozofskog dela je poznato da je ovo samo jedan, manji deo njegove filozofske zaostavštine.

Meni je dopala dužnost da se osvrnem na sami početak Perovićeve naučno-filozofske delatnosti, konkretno na njegovu prvu knjigu *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*⁷ objavljenu u zagrebačkoj izdavačkoj kući August Cesarec 1989. godine. Mesto i datum objavljivanja odredili su nešto slabiju recepciju ove knjige na području Srbije i Crne Gore koje su zahvaljujući nacionalističkoj kontrarevoluciji koja je rezultirala ratnim dejstvima u Hrvatskoj čitavu deceniju nakon objavljivanja ove knjige ostale uskraćene za kompletnu izdavačku delatnost koja je dolazila sa, za ovdašnje nacionaliste, neprijateljske teritorije. Ista stvar se odvijala i u suprotnom smeru, o čemu je pisao Perovićev filozofski mentor.⁸ Čini se da je iz

2 Perović, Milenko, *Istorija filozofije*. Novi Sad: Katedra za filozofiju Filozofskog fakulteta; „Vrkatić“, 1994.

3 Perović, Milenko, *Etika*, Novi Sad: Grafomedia, 2001.

4 Perović, Milenko, *Praktička filozofija*, Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju, 2004.

5 Perović, Milenko, *Filozofija morala*, Novi Sad: Cenzura, 2013.

6 Perović, Milenko, *Filozofija politike*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2019.

7 Perović, Milenko, *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*, Zagreb: „August Cesarec“, 1989.

8 Kangrga, Milan, *Nacionalizam ili demokracija*, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2002, str. 127-134.

tog razloga ova knjiga manje poznata poznavateljima Perovićevog opusa, premda u tom opusu zauzima jednu od najznačajnijih pozicija.

Publikacija o kojoj je reč je zapravo doktorska disertacija *Vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva* koju je Perović pod mentorstvom profesora Milana Kangrge odbranio na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1984. godine. Premda je osnovne studije filozofije završio u Beogradu 1974. godine, Perovića je ka Zagrebu i mentorstvu Milana Kangrge vodio ugled i visoki filozofski standardi tamošnje Katedre za filozofiju koja je predstavljala sukus svetski relevantne Praxis filozofske grupe ili škole. Ova je škola u svom zlatnom periodu 60-ih i 70-ih godina prošlog veka okupljala najrelevantnije svetske filozofe i sociologe, prvenstveno kroz delovanje Korčulanske ljetnje škole i časopisa Praxis.⁹ Prema njegovu svedočenju u našim privatnim razgovorima, Perović se za mentorstvo prvobitno obratio podjednako uglednom članu Praxis kruga Predragu Vranickom, koji ga je nakon upoznavanja sa temom disertacije uputio na profesora Kangrgu kojeg je kao profesora etike držao za datu temu kompetentnijim od sebe sama. Bitni preduslov za mentorstvo koji je postavio Kangrga bio je uvid u nekoliko Perovićevih ranijih tekstova u kojima se bavio problemima morala i malograđanstva. S obzirom da je Perović u periodu od 1978. do 1982. godine, kada je stupio u kontakt sa Kangrgom, objavio 23 naučno-filozofska teksta među kojima je više od polovine za predmet imalo fenomene morala i malograđanstva, Kangrgi nije trebalo dugo vremena da shvati da pred sobom ima kandidata koji je u stanju da izvede valjanu doktorsku disertaciju.

„Moje poznanstvo i saradnja s Kangrgom započinju 1982. godine kada sam mu predložio da bude mentor na mojoj doktorskoj disertaciji. Upoznao se s mojim dotadašnjim radovima i pristao da mi bude mentor. Tada počinje i moj temeljniji studij njegovih knjiga i radova predstavnika Praxis-filozofije. U formalnom i faktičkom smislu, taj studij nije uslovio da postanem tek sljedbenik Kangrge i ‘praksisovaca’, nego je izuzetno doprinio da postignem produbljeno razumijevanje stvari filozofije, da izuzetno unaprijedim vlastitu filozofsku obrazovanost, kao i receptivnost za kritičku filozofsku i ličnu orijentaciju u prostoru i vremenu. Osim divnog prijateljstva koje će potrajati do Kangrgine smrti 2008. godine, najveću zahvalnost dugujem tom čovjeku što mi je

9 Vidi u: Kangrga, Milan, *Švrceri vlastitog života: refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti*, Beograd: Republika, 2001, str. 215-226.

izuzetno pomogao da u sebi otkrijem i kultivisem ‘nerv’ spekulativne filozofije.“¹⁰

Premda sam sociolog koji se retko kada usuđuje da kroči na tlo filozofije, osim ako je u pitanju Marksova i filozofija marksizma, Perovićeva doktorska disertacija i prva knjiga sadrži dovoljnu dozu interdisciplinarnosti – zalazeći u područja sociologije i kritike političke ekonomije – koja mi daje osnovu da kompetentno sudim o njenoj vrednosti. Ona predstavlja primer metodološki gotovo besprekorno zasnovanog naučno-filozofskog rada koji pred sebe prvenstveno postavlja zadatak pojmovnog utemeljenja predmeta istraživanja, da bi se on uopšte mogao istraživati. Ovaj naizgled veoma prost metodološki postupak zapravo predstavlja nerešiv problem za većinu teoretičara u oblasti društvenih nauka i filozofije čiji pojmovi lebde, često dobijajući različita, nekad i kontradiktorna značenja u istom tekstu. Profesor Perović je veoma držao do čvrstine i jasnoće pojmova. To je bila karakteristika njegove filozofije, od doktorske disertacije do poslednje knjige iz područja filozofije. Ta odlika Perovićevog misaonog procesa se protezala i na nekoliko stotina njegovih publicističkih tekstova koje je sam nazivao malim filozofskim traktatima. Nužnost pojmovnog utemeljenja kao preduslova filozofiranja usadio je i u temelje studija filozofije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, o čemu najbolje mogu svedočiti njegovi studenti.

U ovoj studiji Perović postavlja dva zadatka analize: polazeći od pretpostavke da se bit malograđanstva ne može pojmiti bez razumevanja osnovnih zakonitosti koje tvore povesni horizont građanstva, autor u prvom delu studije koji naslovljava *Društveno i klasno biće klase malograđanstva* vrši analizu kapitalističkog načina proizvodnje, logosa kapitala i građanskog društva koristeći Marksovu kritiku političke ekonomije kako bi pokazao ekonomsku osnovu na kojoj nastaje moderna klasa malograđanstva; drugi zadatak analize koji se proteže na drugi i treći deo studije (*Ispoljavanje života malograđanstva* i *Baćenost u moralitet*) najdirektnije sledi iz prvog i usmeren je na razu-

10 Citat je iz intervjua koji je sa profesorom Perovićem vodio dr Aleksandar Matković za potrebe istraživanja o istoriji marksističkog obrazovanja u SFRJ. Intervju je nakon smrti profesora Perovića objavljen na portalu „Autonomija“ 29. 12. 2023. kao In memoriam, a dostupan na <https://autonomija.info/in-memoriam-milenko-perovic-o-istoriji-marksistickog-obrazovanja-intervju/>

mevanje moraliteta malograđanstva kao osnovnog miljea građanske egzistencije ove društvene klase. „Traganje za smislom, korijenom i bitnim manifestacijama *bačenosti u moralitet malograđanstva* čini srž analitičkog zadatka koji cijela analiza, koja slijedi, primarno pred sebe postavlja“.¹¹

Kao što je već istaknuto, pre nego li se upušta u samu analizu, Perović pojmovno utemeljuje predmet istraživanja, odnosno malograđanstvo. Ukazujući da uobičajena teorijska i svakodnevna upotreba pojma malograđanstva ima prvenstveno kulturološku, psihološku i duhovnu konotaciju koja za posledicu ima „nepreciznost i razlivenost pojma“, Perović znatno proširuje sadržaj ovog pojma tragajući za njegovom ekonomskom osnovom koja osim dvaju glavnih klasa građanskog društva – buržoazije i proletarijata – produkuje čitav korpus socijalnih slojeva čija se klasna pripadnost bitno razlikuje od dvaju glavnih klasa kao „čistih agenata“ kapitala i rada. Ovi socijalni slojevi se u teorijskoj literaturi najčešće nazivaju „srednja klasa“, „sitna buržoazija“, „sterilna klasa“, „parazitska klasa“, „prelazna klasa“, „ideološke klase“ itd. Smatrajući da ovi termini nisu dovoljno jasni, pogotovo u njihovoj sociološkoj upotrebi, Perović nalazi pojam malograđanstva najprikladnijim za označavanje ovih socijalnih slojeva:

„U totalitetu epohe građanstva, pod malograđanstvom, dakle, podrazumijevamo *treći bitni socijalno klasni entitet*, treću klasu građanskog društva sa njenim posebnim mjestom u klasnoj stratifikaciji toga društva, kojemu korespondira odgovarajuće političko ponašanje, odgovarajući sistem ideologijskih predstava, kulturni i duhovni topos, specifična psihologija klase, vrijednosno-moralni sistem etc., dakle, klasu koja se u svojoj praosnovnoj heterogenosti i klasnoj nestabilnosti uvijek iznova konstituiše kao klasa ili pak kao brojni socijalni plankton (u smislu grč. *plagktós* – ‘onaj koji luta tamo-amo’ ili zool. ‘svijet koji tumara’)“.¹²

Bitni preduslov shvatanja specifične ekonomske osnove na kojoj nastaje klasa malograđanstva jeste razumevanje principa kapitalističkog načina proizvodnje, poglavito najamnog rada. U tome Perović poseže za Marksom kojeg drži neprikosnovenim tumačem kapitalističke eko-

11 Perović, Milenko, *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*, Zagreb: „August Cesarec“, 1989, str. 9.

12 Ibid., str. 11-12.

nomije kao ontologije građanskog društva.¹³ Međutim, ovaj problem se samo delimično može rešiti na ovaj način, jer autor drži da stara i nova klasa malograđanstva nastaju na bitno drugačijim ekonomskim osnovama. Kako kaže, „sitni kapital je rodno mjesto svakog kapitala“, a njegov milje nije razvijeni kapitalski svet, nego feudalna zajednica koja je iznedrila malograđanstvo, „feudalni ‘treći stalež’ iz kojega će se, povijesnom misijom kapitala, roditi moderne klase građanstva, prije svega, osnovni antagonistički par na suprotnosti rada i kapitala, a onda i klasa malograđanstva – sitna buržoazija kao primordijalna sinteza kapitala i rada koja nastoji da njihovo protivrjeđe izmiri, očuva i da mu da oblik dominantne osnove za način proizvodjenja života malograđanstva“.¹⁴ Tradicijsko malograđanstvo, dakle, nastaje na osnovama „jednoga ‘fosilnoga’ načina proizvodnje (...) koji se kao relikv feudalnog svijeta održava uz bok dominantnog načina proizvodnje“¹⁵, pa je njeno rodno mjesto sitno preduzetništvo i sitni trgovački kapital. S druge strane, savremeno malograđanstvo nastaje u naprednijoj fazi razvoja kapitalističkih odnosa, naime u njenoj monopolističkoj fazi. Ono je, prema tome, posledica bitno različitih socioekonomskih faktora koji postavljaju čitav jedan ešalon socijalnih slojeva koji imaju tendenciju izuzetnog rasta u razvijenom kapitalizmu. Dakle, pod pojam malograđanstva Perović smješta ono što se uobičajeno naziva srednjom klasom, pri tom razlikujući tradicijsko malograđanstvo koje nastaje u eri tzv. liberalnog kapitalizma na sitnosopstveničkom preduzetništvu i sitnom trgovačkom kapitalu, te novu klasu malograđanstva karakterističnu za eru državno-monopolističkog kapitalizma, u kojoj se objedinjava radno-stručna i ideološka funkcija srednjih segmenata produkcijskog i društveno-državnog hijerarhizovanog građanskog mehanizma.¹⁶

Odlika najamnog rada na kojem izrasta savremena klasa malograđanstva jeste spajanje proizvodne funkcije sa ideološkom, što za posledicu ima da se malograđanin ne pojavljuje samo kao najamnik,

13 „Ako se malograđanstvo svojom suštastvenom djelatnom nepredvidivošću pojavljuje u građanskom svijetu kao jedna od njegovih tajni, (...) odgonetka te tajne se nalazi, prije svega, u onome što se tradicijski označava kao ekonomija. [E]konomija [se] u slijedu Marxova povijesnog mišljenja može razumijevati kao logika građanskog svijeta, a ekonomijski uvid u taj svijet kao organon mišljenja tog svijeta (...)“ Ibid, str. 40.

14 Ibid., str. 55-56.

15 Ibid., str. 10.

16 Ibid., str. 10-11.

već i kao agent postojećih društvenih odnosa zainteresovan za njihovo očuvanje. Određujući kapital kao „poopšteni moderni pojam subjektivnosti“ u smislu praksisa koji označava prekretnicu u povesti „kojom se izlazi iz metafizičke bezličnosti srednjevjekovlja“¹⁷, Perović ocenjuje da se revolucionarni karakter kapitala iskrivljuje u potrebi sopstvenog etabliranja tako što se „totalitet oslobođene moći subjektivnosti“ redukuje na samo dva elementa – lukrativnost i svođenje čoveka kao racionalnog subjekta na čoveka-calculusa kom se mišljenje (cogito) pojavljuje isključivo kao instrument lukrativnosti. U potrebi za etabliranjem kapitalističkih odnosa autor prepoznaje prelazak u istorijski način egzistiranja, „gdje se povijesno izborna moć subjektiviteta pretvara u istorijsku moć kapitala nad parcijalno objektiviranim subjektivitetom. (...) Na tome sa zasniva dominacija mrtvog nad živim radom, te prevrat kapitalске re-evolucije prema kapitalskoj evoluciji, od kapital-revolucionarnog procesa do kapital-porjetka“.¹⁸

Da bi se kapital-odnos ovekovečio potrebna su dva preduslova.¹⁹ Prvi je stalno revolucionisanje proizvodne snage rada za šta je nužna organizacija stručnog, naučnog i tehničkog natproleterskog rada koji stvara mašineriju. Na ovom se zahtevu kapitala izdiže čitav socijalni sloj nosilaca ove funkcije. Drugi preduslov je održavanje datog društvenog odnosa koji zahteva rad održavanja proizvodnog *status quo*-a i društvene ravnoteže, sluganski rad, rad nadzora i kontrole. Dakle, dve osnovne vrste rada neophodne za održavanje kapitalističke datosti jesu *najamni tehničko-intelektualni rad* i *najamni rad održavanja najamnosti* koji, osim birokratije i činovništva sadrži i društveno-intelektualni rad kao apologiju društvene datosti.²⁰ Time Perović ukazuje na sluganski karakter rada savremene inteligencije. Dodaju li se tome savremeni relativno marginalni slojevi tradicijskog malograđanstva, odnosno sitne buržoazije, to čini celinu savremene klase malograđanstva prema

17 Ibid., str. 70.

18 Ibid., str. 71.

19 Ibid., str. 72-73.

20 Posebno je zanimljiva Perovićeva analiza inteligencije kao personifikacije duhovnih snaga društva utemeljenog na kapital-odnosu. U savremenom obliku postojanja inteligencija je svedena na najamništvo i najamni karakter njenog rada čini je intelektualnim proletarijatom koji usled visoke kvalifikovanosti uživa malograđanski životni standard i način života, koji rezultira najtipičnijim malograđanskim pogledom na svet i pripadnošću ovoj klasi. Vidi više u: Ibid., str. 122-130.

Perovićevom sudu. Upravo poreklo ovih slojeva u sitnom kapitalu navodi Perovića na stanovište da je za njihovo pojmovno određenje najprikladniji pojam malograđanstva (fra. *petit bourgeois*).

Kako bi do kraja osvetlio ekonomsku osnovu na kojem izrasta izučavana klasa, Perović poseže za onim mestom²¹ u *Kapitalu* u kojem Marks izlaže zakon tendencijskog pada profitne stope. Prema njegovom mišljenju, ova je Marksova interpretacija bitne tendencije razvoja robnog načina proizvodnje ključna za svaku analizu kapitalizma, ali i za sam predmet Perovićeve analize – shvatanje propasti tradicionalnog malograđanstva i nastanak nove klase malograđanstva. Zakon tendencijskog pada profitne stope direktno proizlazi iz Marksove teorije vrednosti prema kojoj se višak vrednosti ostvaruje na višku rada u kapitalističkoj proizvodnji. Za razumevanje ovog zakona nužna je spoznaja o razlici između apsolutnog i relativnog viška vrednosti. Apsolutni višak vrednosti se ostvaruje produženjem radnog vremena, odnosno vremena koji radna snaga provodi u proizvodnji. Relativni višak vrednosti se ostvaruje smanjenjem društveno potrebnog radnog vremena, odnosno povećanjem proizvodne snage rada. Posledica toga je smanjenje vrednosti roba potrebnih za reprodukciju radne snage, što rezultira smanjenjem vrednosti (ne cene!) radne snage u ukupnom sastavu predujmljenog kapitala. Na određenom stupnju razvoja kapitalističkih odnosa i razvoja klasne svesti proletarijata koji sada udruženo nastupa prema kapitalu, odvija se istorijski prelazak sa apsolutnog na relativni višak vrednosti.²² Ukratko, ovu tendenciju kapitalističke proizvodnje na višem stupnju njena razvitka Marks objašnjava rastom postojanog kapitala (sredstava za proizvodnju, mašinerije) u odnosu na promenljivi kapital (radna snaga) u organskom sastavu kapitala. Premda ukupna masa viška vrednosti tako raste, opada profitna stopa. Opadanje profitne stope kapital nužno vodi u potragu za jeftinijom radnom snagom kako bi se sprečilo opadanje profitne stope, što predstavlja jedan od ekonomskih stubova savremenog kolonijalizma i imperijalizma. Ovo za posledicu ima propast sitne proizvodnje, porast klase ljudi koja živi od tuđeg rada, povećanje najamnina u imperijalnim centrima što re-

21 Marx, Karl, *Kapital: kritika političke ekonomije. I-III*, Beograd: BIGZ, Prosveta, 1973. str. 1313-1358.

22 Više u: Perović, Miloš, *Kritika shvatanja prekarizata kao nove društvene klase: doktorska disertacija*, Novi Sad: [Miloš Perović], 2023.

zultira time da se eksploatacija sada može pojavljivati u ugodnom i liberalnom obliku, razvitak moći nauke koja je u potpunosti podređena reprodukciji kapital-odnosa, te, naposljetku, tendencijski rast srednje klase²³. Za predmet istraživanja je bitno da na ovom stupnju razvitka kapitalizma dolazi do hiperprodukcije, koja zakonomerno uslovljava potrebu za hiperpotrošnjom ili hiperkonzumacijom. Hiperproizvodnja, dakle, zahteva klasu ljudi koja će je apsorbovati, pa pred društvo postavlja imperativ dirigovanog hedonizma.²⁴ S obzirom da proletarijat nije u stanju da odgovori na ovaj imperativ, logika kapital-odnosa za ovu potrebu postavlja sinekurni sloj društva za apsorbovanje hiperprodukcije. „Otuda, paradoksalno, *kapitalom postavljeni društveni parazitizam omogućava samu društvenu proizvodnju!* (...) *Na tom protivriječju kapitala opstoji i umnožava se klasa malograđanstva!*“²⁵

Razmatrajući razliku između proizvodnog i neproizvodnog, te umnog i fizičkog rada, autor konstatuje da savremeno malograđanstvo opstoji na neproizvodnom radu, odnosno onom radu koji ne proizvodi višak vrednosti i koji se razmenjuje „neposredno za dohodak“.²⁶ U tom smislu je neproizvodni rad onaj rad koji ne proizvodi robu, ali je nužan robnom načinu proizvodnje kao ona vrsta rada potrebna za repariranje radne snage kao robe i perpetuiranje kapital-odnosa. On, dakle, ima svoju svrhu u totalitetu kapitalističkog načina proizvodnje. Ova vrsta rada – u koju spada rad činovništva, inteligencije, te čitavog niza uslužnih delatnosti – sa stanovišta kapitala vrlo je korisna jer se njome štiti i reprodukuje postojeći društveno-ekonomski odnos.

23 Nicolaus, Martin, *Proletarijat i srednja klasa kod Marxa: hegelijanska koreografija i kapitalistička dijalektika*, Marksizam u svetu, br. 3/1975, prema: Perović, Milenko, *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*, Zagreb: „August Cesarec“, 1989, str. 86.

24 Autor u posebnom poglavlju problematizuje prelaz od asketizma ka hedonizmu u kojem se ogleda i svetonazorska razlika između tradicionalne i nove klase malograđanstva: „‘Hronologija’ etabliranja logosa kapitala u građanstvu bilježi dva bitna istorijska momenta. *Prvi*, kao momenat samopostavljanja kapitala (prvobitna akumulacija) postavlja *asketski način života i asketski sistem potreba* kao presudni istorijski korak u procesu univerzalnog ispražnjivanja čovjeka. *Drugi*, kao momenat temeljne ekstrapolacije logosa kapitala (...) postavlja *hedonistički način života i hedonistički sistem potreba*, gdje je u hiper-konzumaciji proces univerzalnog ispražnjivanja čovjekove unutrašnjosti doveden do krajnjih tačaka“. Ibid., str. 249-250.

25 Ibid., str. 87-88.

26 Marx, Karl i Engels, Friedrich, Dela. T. 24, [Teorije o višku vrednosti]: (Četvrti tom „Kapitala“). Deo 1, (Glava I-VI), Beograd: Prosveta, 1969, str. 102.

Premda se proizvodni rad razmenjuje neposredno za kapital, a neproizvodni rad za dohodak, zajednički im je najamni karakter. Stoga se troškovi neproizvodnog rada repariraju iz štednje dohotka koju omogućuje totalitet kapitalističke produkcije koja viškove vrednosti stiće eksploatiranjem proizvodnog rada. „Dakle, bitna razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada jeste u tome što prvi realizuje profit, a drugi predstavlja izdatak“.²⁷ Imperativu petrificiranja kapital-odnosa potrebna je ova vrsta rada, iako se njegovom primenom ne ostvaruje višak vrednosti. Na ovoj protivrečnosti kapital-poretka formira se čitava jedna neproizvodna klasa najamnih radnika, „klasa ‘državnih sinekurista’ ili ‘otmenih paupera’“²⁸ čija brojnost proporcionalno raste sa rastom produktivne snage rada. U samom proizvodnom procesu odvija se deoba umnog i fizičkog rada na osnovu koje se uspostavlja hijerarhija rada na temelju znanja. Na toj hijerarhiji izrastaju *tri klasna entiteta* – manuelni radnik kao neposredni proizvođač, kao onaj koji primenom manualnog rada ostvaruje neposredni odnos sa sredstvima za proizvodnju; inženjersko-tehničarski, naučni i organizacijski rad koji se u kapitalističkoj produkciji postavlja kao tehnički um proizvodnje nadređen manualnom radu; na samom vrhu ove hijerarhije nalazi se savremeni menadžment koji se postavlja kao organizacioni um proizvodnog procesa i koji najvećim delom pripada vladajućoj klasi, iako mu je rad najamnog karaktera. Na radu koji pripada drugom stupnju ove hijerarhije fundiran je bitan deo savremene klase malograđanstva. Ovaj rad jeste u krajnjem ishodištu proizvodan, iako nije fizički, pa ne stoji teza da je rad na kojem izrasta savremena klasa malograđanstva u totalitetu neproizvodan. Tek ovim uvidom se može steći slika o celine savremene klase malograđanstva čiji su bitni faktori konstituisanja *ekspanzija rada kontrole i nadzora, ekspanzija tradicionalnih ideoloških klasa, rast klase malograđanstva kao posledica opadanja profitne stope, razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada, te razlikovanje umnog i fizičkog rada*.²⁹

Sledeći Marksa u stavu da buržoazija i proletarijat kao primarni klasni par građanskog društva izrastao na konfliktu kapitala i rada jedine

27 Perović, Milenko, *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*, Zagreb: „August Cesarec“, 1989, str. 92.

28 Ibid., str. 97.

29 Ibid., str. 109.

imaju povесnu relevantnost, Perović nalazi da je za razumevanje klase malograđanstva od presudne važnosti *razlikovanje povesnog i istorijskog*. Istorijatvornost buržoazije se nalazi u tome što ona predstavlja povесnu negaciju *ancien régime*-a, dok je proletarijat povесna negacija sveta građanstva, odnosno onog sveta kom je buržoazija vladajuća klasa.³⁰ Budući da malograđanstvo ne raspolaže sredstvima za proizvodnju kao buržoazija koja povесno utemeljuje građansko društvo, niti radi sa sredstvima za proizvodnju poput proletarijata koji zbog toga u sebi nosi potenciju transcendiranja datog društva, ono se stalno mora kolebati između dvaju antagonističkih klasa u građanskom društvu. Ono je klasa bez povесne misije, srednji sloj društva koji je prisiljen na egzistiranje u fakticitetu etabliranog poretka. „Dakle, povijesna praksa malograđanstva jeste – *bitni nedostatak povijesne prakse*“.³¹

Utemeljujući pojam malograđanstva položivši račun o ekonomskoj osnovi na kojoj nastaje ova društvena klasa, autor dalje u radu prelazi na analizu ispoljavanja njenog života, odnosno moralnog fenomena kao bitnog načina ispoljavanja života malograđanstva. Ocenivši da se u biću malograđanstva sintetizuje bitna protivrečnost kapital-bitka koja je oličena u antagonizmu povesnog i istorijskog u građanskoj epohi, Perović nalazi da je samorefleksija malograđanstva njegova jedina praksa, kao praksa kontemplacije. Upravo zbog toga što se u totalitetu građanskog društva nalazi između njegova dva klasna pola, u biću malograđanstva se ispoljavaju sve protivrečnosti ove epohe. U njemu se ovekovečuje protivrečje transcendiranja i etabliranja postojećeg. Stoga je put malograđaninog izlaska iz epohe koji je istovremeno ostanak u toj istoj epohi, zapravo put u moralitet. Povесna samorefleksija malograđanstva se ostvaruje kao moralna svest, a njegova povесna praksa je isključivo moralna praksa. To je „hipostaza ne-djelatnog trebanja“³², prisiljenost na moralno egzistiranje. Moralna tema je suštinska malograđanska tema. Ona nije tek jedna od sfera egzistiranja malograđanina jednaka ostalim sferama – „ona je bitna sfera egzistiranja malograđanstva jer se biće malograđanstva, u horizontu građanskog svijeta, svodi na moralno

30 Ibid., str. 13.

31 Ibid., str. 35-36.

32 Ibid., str. 170.

biće. Izlaz malograđanstva iz frustratornih egzistencijskih stanja svake njegove sfere života – uvijek jeste moralni = moralistički izlaz“.³³

Posebno zanimljivi odeljci Perovićeve studije jesu oni u kojima se analizira politička praksa i ideologija malograđanstva. Odlika političke prakse klase malograđanstva je potpuna nepredvidljivost njenog delanja, koja proističe upravo iz sinteze svih protivrečja građanskog društva koji opstoje u njezinom biću. Kao takva, ta je praksa neuhvatljiva za gotovo svaku teorijsku tipologiju. Razlog tome je što se u političkoj praksi malograđanstva može uočiti politička praksa svakog klasnog entiteta građanske epohe, „sa karakterističnim laviranjem između ‘klassesne’ i ‘nacionalne’ politike“.³⁴ Sporednost kao bitna odlika ove klase određuje njenu političku praksu. Ona nije primarna politička sila u građanskom društvu, to su buržoazija i proletarijat čiji antagonistički odnosi ovu klasu bacaju na jednu ili drugu stranu barikade u fazama krajnje zaoštrenosti toga odnosa. To su dva osnovna oblika političkog delovanja klase malograđanstva kojima je neophodno dodati i treći oblik koji je i najznačajniji – „nastojanje da ostane neopredijeljeno, tj. da se postavi *iznad* činjenica političke borbe“.³⁵

Ovaj oblik političke prakse malograđanstva fundiran je u idealu političke harmonije koji se postavlja iznad postojećih klasnih antagonizama u društvu. Koren ovog ideala je u nastojanju klase malograđanstva da joj se svest formira ne na realitetu osnovnog antagonizma koji tvori građansko društvo – onog klasnog – „već na razini nacije, kao nekakva ‘nacionalna svijest’“³⁶ koja se postavlja pomiriteljski iznad klasnog antagonizma. Perović drži da je ovaj oblik političke prakse malograđanstva posledica bezzavičajnosti ove klase „koja onda hoće temeljnu i imanentnu disharmoničnost klasnog bića društva da zamijeni svojim političkim programom nacionalne harmonije društva (gdje bi se jedino ona postavljala kao klasnom borbom ‘nekompromitovani’ spiritus nacijske kohezije i harmonije)“.³⁷ Konstatujući ovaj oblik političke prakse i ideologije malograđanstva, Perović postavlja pitanje čiji je cilj tzv. nacionalna harmonija? Za njega nema dileme da je to cilj

33 Ibid., str. 173.

34 Ibid., str. 174.

35 Ibid., str. 175.

36 Ibid., str. 176.

37 Ibid., str. 176.

„buržoasko-birokratske strukture“, s obzirom da je ideal nacionalne harmonije, odnosno ideologija nacionalizma bitno sredstvo vladajuće klase za zamagljivanje imanentnog antagonizma građanskog društva koji izrasta na suprotstavljenosti kapitala i rada.

Shodno tome, egzistiranje u datosti društva koje se temelji na kapital-odnosu osnovni je vrednosni ideal ove klase. Iz toga zakonomerno sledi da se njezina politička praksa onda petrificira u moralnoj praksi, odnosno moraliziranju kao pokušaju popravljanja te datosti.³⁸ Moralna je praksa sama bit političke prakse malograđanina, njeno krajnje ishodište, koje ovaj klasni entitet građanskog društva suštinski čini krajnje konzervativnim. Na ovakav zaključak Perovića vodi stav da je moralno stanovište tek surogat revolucionarne prakse kao delatnog prevladavanja postojećeg. Taj stav direktno proističe iz opozitnog postavljanja pojmova etike i revolucije, koje je na sličan način izveo Milan Kangrga u delu *Etika ili revolucija*.³⁹

Primer koji Perović nalazi u konkretnoj političkoj praksi jeste politika reformističkog krila radničkog pokreta, odnosno socijaldemokratije, na prelazu iz 19. u 20. vek. Naime, socijaldemokratija je u tom razdoblju bila najjača i najorganizovanija u tzv. germanskom svetu (Nemačkoj i Austriji). Opredelivši se za učešće u sistemu parlamentarne demokratije, stekla je značajnu političku podršku u specifičnom periodu stabilnosti i ekonomskog rasta u imperijalnim centrima.⁴⁰ Ove okolnosti rezultirale su nešto boljim životnim standardom značajnih delova radničke klase što dovodi do fenomena malograđanizacije proletarijata, ali i uzdizanja partijske birokratije čiji osnovni politički cilj više nije transcendiranje postojećeg, već njegovo popravljanje jer „bijaše su-zainteresirana za imperijalističko izrabljivanje cijelog svijeta“.⁴¹ Partijskoj birokratiji i sloju profesionalnih političara očuvanje i proširenje partijske organizacije i participacija u buržoaskom sistemu političkog predstavljanja postaje imperativ. Ovaj fenomen Perović imenuje „odustajanjem od revolucije“. Teorijsko ishodište ovog feno-

38 „Političko ‘pomjeranje’ u datosti jeste, dakle, politički ideal malograđanstva, kao politizirani egoizam jedne posebne klase“. Ibid. str. 184.

39 Kangrga, Milan, *Etika ili revolucija: prilog samoosvješćivanju komunističke revolucije*. Beograd: Nolit, 1983.

40 Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. Knj. 1*. Zagreb: Naprijed, 1971, str. 228-230.

41 Perović, Milenko, *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*, Zagreb: „August Cesarec“, 1989, str. 189.

mena očitavalo se u revizionističkom čitanju Marksa koje je sažeto iskazano u paroli „natrag Kantu“. Takvo teorijsko uobličavanje trenutnog interesa malograđaniziranog proletarijata predstavljalo je korak unatrag od revolucije ka etici, odnosno učitavanje jedne etičke teorije u Marksovu misao. „Time ‘politika’ malograđanstva dobiva svoj odgovarajući teorijski izraz, izraz bitne redukcije na etiku, redukcije na teorijsko stanovište koje najneposrednije reflektuje prijelom od mišljenja transcendiranja ka mišljenju istorijskog etabliranja“.⁴²

Premda je mišljenja da političku praksu malograđanstva bitno određuje politička anemija, Perović drži da ona ne završava uvek nužno u moralističkom stanovištu. Naime, moralni resantiman malograđanstva može rezultirati nasilnim političkim delovanjem, kao fašistički teror i malograđansko ultradesničarstvo. Štaviše, u periodima ekonomskih kriza (koje u kapitalizmu imaju ciklični karakter) odvija se proces proletarizacije slojeva malograđanstva, prestanak njene sinekurne egzistencije koja ove slojeve vodi u ogorčenje i revolt. Preuzimajući i znatno proširujući Pulancasov pojam žakerije⁴³ kao individualističkog bunta malograđanstva, Perović drži da „prestankom sinekure, proletarizacijom, počinje žakerija“⁴⁴ koju, drugačije od Pulancasa, poima kao kolektivistički oblik reakcionarne političke prakse malograđanstva u uslovima narušene društvene pozicije ovog klasnog entiteta. Ta narušena društvena pozicija se ogleda u osiromašenju i porastu nezaposlenosti na koje bivši sinekurista prirodno reaguje ogorčenjem i revoltom, te jednakom mržnjom spram buržoazije kao svog negdašnjeg pokrovitelja, ali i proletarijata koji mu se ukazuje kao slika vlastite propasti. Kako je prethodno pokazano da su konstante u vrednosnom sistemu malograđanstva kult nacije i kult države, proleterski zahtev za transcendiranjem društva u kom su ova dva kulta jedino moguća žakerija dočekuje neprijateljski. Perović je mišljenja da ona društvena snaga koja kult nacije i kult države manipulacijama i mistifikacijama učini svojim političkim programom nužno postaje „krotitelj žakerije malograđanstva i njen društveni mecena“.⁴⁵ S obzirom da ideal nacionalne harmonije

42 Ibid., str. 189.

43 Pulancas, Nikos, *Klase u savremenom kapitalizmu*. Beograd: Nolit, 1978, str. 327-328.

44 Perović, Milenko, *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*, Zagreb: „August Cesarec“, 1989, str. 200.

45 Ibid., str. 201.

nije autentični malograđanski ideal, već instrument buržoazije za održavanje kapital-poretka, tako se i malograđanska žakerija kao masovni stub nacional-socijalizma i fašizma ispoljava kao instrument vladajuće klase za očuvanje istog poretka totalitarnim metodama kojima je nasilje imanentno. „Tako malograđansko ‘vezivno tkivo nacionalnog bića’ postaje sredstvom za ciljeve buržoazije, a ‘najzdraviji nacionalni element’ tek elementom revitalizacije vladavine buržoazije“.⁴⁶

Prethodno izloženi oblici političke prakse malograđanstva pokazatelj su konzervativizma ovog klasnog entiteta koji u svome biću divinizira sve kontradikcije građanske epohe, pa se to očitava i u njegovoj ideologiji. Ideja nacionalnog za buržoaziju nije konačno ishodište, „ono je tek jednom prolaznom stepenicom kapitalskog univerzalizma kojemu se ovaj može vraćati samo iz taktičkih razloga“ (str. 213).⁴⁷ Isto tako, moralno stanovište proletarijata je tek prolazni stupanj ka delanju kao transcendiranju datog. Malograđanstvo nije u stanju konsekventno slediti praksu dva osnovna klasna para građanskog društva, pa ideološki parazitira na parcijalnim delovima idejnog totaliteta ovih klasa. Iz toga sledi da malograđanstvo od nacionalnog pravi svoje „autentično-neautentično“ stanovište, dok, s druge strane, usvaja etičke motive proletarijata. Ono u svom vrednosnom sistemu dakle spaja elemente dva dominantna i bitno suprotstavljena vrednosna sistema – građanskog i transgrađanskog, što Perović naziva vrednosnim dualizmom malograđanstva. Stoga se ideološke predstave ovog klasnog entiteta formiraju kao ambivalentne, odnosno kao jedan *kritički pozitivizam*, kao kontradikcija. „Malograđanin je *pozitivistički* orijentisan prema ‘dobrim stranama’ kapitalskog svijeta, a *kritički* prema njegovim ‘lošim stranama’“.⁴⁸ Shodno tome, u ideologiji ove klase nema ničega povesnog, jer ona svoje ideale nalazi u elementima ideologija dvaju osnovnih klasa građanske epohe prema kojima hoće da se pomirateljski postavi kao spiritus harmonije u imanentno antagoniziranom društvu. Za malograđanstvo ne postoji budućnosni horizont vremena. Dok je tradicijsko malograđanstvo okrenuto prošlosti kao divinizaciji tradicije, novo malograđanstvo je okrenuto sadašnjosti kao divinizaciji datosti, onog postojećeg. Na temelju predočenih uvida Perović identifikuje bitna obe-

46 Ibid., str. 201.

47 Ibid., str. 213.

48 Ibid., str. 214.

ležja ideologije ove klase koje smatra tek pukim moralnim postulatima. To su kult nacije, kult države, kult sitnosopstvenništva, kult sitnoburžoaskog individualizma, te kult „meritokratije“. Stoga je moralno-postularna delatnost jedina „autentična“ delatnost malograđanstva.

Bez teškoće se može braniti teza da je u ovoj knjizi sintetisano tzv. prakseološko čitanje Marksa sa kritikom političke ekonomije i tradicijom nemačke klasične filozofije. Pod prakseološkim čitanjem Marksa podrazumeva se struja „marksističkog humanizma“⁴⁹ koja se razvija nakon objavljivanja Marksovih *Ranih radova*⁵⁰ u moskovskom Institutu Marks-Engels-Lenjin 30-ih godina 20. veka. Ovaj pravac u tradiciji marksizma postavlja se opozitno u odnosu na sovjetski marksizam koji se razvija u specifičnim okolnostima uzimanja Marksove kritike kapitalizma za legitimacionu osnovu novouspostavljenog socijalističkog društva. Te su okolnosti rezultirale bitnom redukcijom Marksove misli iz koje je odstranjena njena kritička intencija kako bi služila apologiji realno egzistirajućeg socijalizma u Sovjetskom Savezu i socijalističkim državama Istočne Evrope nastalim nakon Drugog svetskog rata. Premda se u Evropi marksistički humanizam pojavljuje već pre Drugog svetskog rata, pre svega u okviru frankfurtskog Instituta za socijalna istraživanja koji će postati prepoznatljiv pod imenom Frankfurtska škola, na prostoru socijalističke Jugoslavije slična se struja formira 60-ih godina prošloga veka u okviru tzv. Praxis grupe čiji su istaknuti predstavnici bili Perovićev mentor Kangrga, G. Petrović, P. Vranicki i drugi. Uticaj ovog marksističkog pravca na Perovićevo stanovište je, osim u stavu da je za razumevanje Marksovog mišljenja i metoda neophodno poznavanje klasične nemačke filozofije (poglavito Hegelove dijalektike), očevidno i u poimanju morala. Moral je ovde pojmljen kao ne-delatno trebanje, etički koncept značajno udaljen od povesne promene, stanovište koje ispoljava potrebu za drugačijim stanjem društvenog fakticiteta ali ne čini ništa kako bi se ono prevladalo. Premda je moralno stanovište shvaćeno kao polazna stepenica ka transcendiranju datosti, ono se ovde postavlja kao opozit mišljenju i praksi revolucije kao delatnom prevladavanju postojećeg. Opozitno postavljenje etike i revolucije direktno sledi iz Marksove kritičke analize kapitalizma

49 Perović, Milenko, Praxis-filozofija. Arhe: časopis za filozofiju, God. 11, br. 22/2014, str. 123-127.

50 Marx, Karl i Engels, Friedrich, *Rani radovi*, Zagreb: Naprijed, 1976.

koja ne ostavlja prostora za zaključak da je bilo kakvo popravljjanje tog društveno-ekonomskog sistema moguće. Ona nam otkriva protivrečja kapitalističkog načina proizvodnje i na njemu nastalog građanskog društva koja se korene u imanentnom antagonizmu između kapitala i rada koji nije moguće posredovati unutar političke sfere, jer je poreklo tog antagonizma u ekonomskoj sferi. Dok je moralno stanovište shvaćeno kao mišljenje istorijski etabliranog poretka, mišljenje i praksu revolucije Perović u duhu humanističkog marksizma poima kao povesno događanje. Upravo na razlici između povesnog i istorijskog Perović uspostavlja pojam malograđanstva kao društvene klase koja nema povesnu misiju i koja je prisiljena na egzistenciju u okvirima kapitalističke datosti usled čega su njena politička praksa i ideologija redukovana u sferi moraliteta.

Reaktuelizujući filozofski koren Marksovog mišljenja, humanistički marksizam je često nedovoljno stupao na područje političke ekonomije. To nije slučaj u ovoj Perovićevoj studiji koja pokazuje vrsno poznavanje kritike političke ekonomije, posebno u prvom delu studije u kojem razmatra specifičnu ekonomsku osnovu iz koje izrasta klasa malograđanstva. Za potrebe ovog zadatka Perović temeljno i u celosti istražuje Marksove trotomne *Teorije o višku vrednosti*, trotomni *Kapital*, *Osnove kritike političke ekonomije* i druga njegova dela. Za potrebu istraživanja klasnog bića malograđanstva Perović se značajno oslanja na Pulancasovu knjigu *Klase u savremenom kapitalizmu*⁵¹, gde ne zastaje na nivou puke interpretacije već stupa u područje kritičkog čitanja ovog dela proširujući i dajući nova značenja Pulancasovim uvidima. Ovde valja ukazati i na Perovićevo razmatranje pojma društvene klase kao neophodnog postupka u utemeljenju pojma malograđanstva. Analizirajući Marksov pojam društvene klase kao jedan od ugaonih pojmova u njegovoj misli, Perović polemiše sa kritičarima Marksovog poimanja društvenih klasa, konkretno Nikolausom i Darendorfom.

Dijalektički metod na Hegel-Marksovom tragu je osnovni metod koji Perović primenjuje u analizi predmeta istraživanja. Primena ove metode omogućuje mu da pojmi brojna protivrečja koja se ukazuju u ovom istraživanju. Premda je razumsko mišljenje kao „moć da se postave odredbe na način apstraktnog ‘ili-ili’“ smatrao početkom procesa filozofske metode, Perović se u svojoj filozofiji držao Hegelovog stava

51 Pulancas, Nikos, *Klase u savremenom kapitalizmu*. Beograd: Nolit, 1978.

da se „filozofija mora moći uhvatiti u koštac sa problemom protivrječja, jer se on nužno javlja u svim vodećim filozofskim problemima, pojmovima i kategorijama“.⁵² Brojna su mesta u ovoj knjizi gde se iskazuje ova odlika Perovićeve misli. Potpuno subjektivan je odabir onog mesta na kojem polemise sa tezom o promenama klasnog bića proletarijata u razvijenim kapitalističkim državama kao posledici dekvifikacije rada:

„Proces dekvifikacije praćen je procesom povećavanja kvalifikacije. To je jedno iz mora protivrječnih tendencija koje djeluju u kapitalističkom procesu proizvodnje. Socijalne posljedice ove druge tendencije su jasne: viši standard radnika, čvršća integracija u proces proizvodnje (...), integracija u društveni sistem i aspiracije za višom, dakle, ‘socijalnom promocijom’ malograđanstva. Tendencija dekvifikacije stvara *sub-proletarijat*, a tendencija povećavanja kvalifikacije – *malograđanizirani proletarijat*. Između njih kao klasa podiže se neprelazna barijera“ (str. 31).⁵³

Ovakav misaoni tok bio je trajno obeležje Perovićeve filozofije. Ono čemu se opiralo razumsko, kako je u privatnim razgovorima često znao da kaže – „kockasto“ mišljenje – bilo je predmetom njegove analize. U ovoj studiji se po prvi put i šira i stručna javnost mogla upoznati sa ovom odlikom njegova mišljenja, ali i sa njegovim shvatanjem filozofije kao pojmovnog mišljenja ili mišljenja pojmova. Nakon objavljivanja ove studije 1989. godine na teren Marksove misli i marksizma se vraćao tek nekoliko puta. Najupečatljiviji je svakako bio članak *Marksov pojam dijalektike* objavljen 2007. godine u 7. broju časopisa *Arhe* čiji je bio osnivač. Prema vlastitom svedočenju, razmatrao je u poslednjem periodu života ponovno objavljivanje knjige koja je ovde analizirana, te je čak i započeo rad na originalnom tekstu. Međutim, od tog poduhvata je odustao shvativši da bi naknadna, ispravljena verzija previše odstupala od originalnog rukopisa. Onima kojima je bila poznata kritička potencija njegovog mišljenja ostaje žal što Perović nije još jednom stupio na područje političke ekonomije i sa odmakom od nekoliko decenija napravio kritičku analizu kapitalizma u njegovoj neoliberalnoj fazi, premda je o neoliberalizmu pisao često u svojim

52 Perović, Milenko, Marksov pojam dijalektike. *Arhe: časopis za filozofiju, God. 4, br. 7/2007*, str. 11.

53 Perović, Milenko, *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*, Zagreb: „August Cesarec“, 1989, str. 31.

publicističkim tekstovima i u svojoj *Filozofiji politike*. Kritička analiza sistema u kojem živimo potrebna je nego ikad, a Perović je posedovao sve misaone instrumente za njeno uspešno izvođenje.

LITERATURA

- Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života: refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti*, Beograd: Republika, 2001.
- Kangrga, Milan, *Nacionalizam ili demokracija*, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2002.
- Kangrga, Milan, *Etika ili revolucija : prilog samoosvješćivanju komunističke revolucije*. Beograd: Nolit, 1983.
- Marx, Karl i Engels, Friedrich, Dela. T. 24, [Teorije o višku vrednosti]: (Četvrti tom „Kapitala“). Deo 1, (Glava I-VI), Beograd: Prosveta, 1969.
- Marx, Karl, *Kapital: kritika političke ekonomije. I-III*, Beograd: BIGZ, Prosveta, 1973.
- Marx, Karl i Engels, Friedrich, *Rani radovi*, Zagreb: Naprijed, 1976.
- Matković, Aleksandar, *In memoriam: Milenko Perović o istoriji marksističkog obrazovanja: (intervju)*. 29. Dec. 2023. < <https://autonomija.info/in-memoriam-milenko-perovic-o-istoriji-marksistickog-obrazovanja-intervju/> >
- Nicolaus, Martin, *Proletarijat i srednja klasa kod Marxa: hegelijanska ko-reografija i kapitalistička dijalektika*, Marksizam u svetu, br. 3/1975, str. 85-109.
- Perović, Milenko, *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*, Zagreb: „August Cesarec“, 1989.
- Perović, Milenko, *Istorija filozofije*. Novi Sad: Katedra za filozofiju Filozofskog fakulteta; „Vrkatić“, 1994.
- Perović, Milenko, *Etika*, Novi Sad: Grafomedia, 2001.
- Perović, Milenko, *Praktička filozofija*, Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju, 2004.
- Perović, Milenko, Marksov pojam dijalektike. *Arhe: časopis za filozofiju*, God. 4, br. 7/2007, str. 7-34.
- Perović, Milenko, *Filozofija morala*, Novi Sad: Cenzura, 2013.
- Perović, Milenko, Praxis-filozofija. *Arhe: časopis za filozofiju*, God. 11, br. 22/2014, str. 123-127.
- Perović, Milenko, *Filozofija politike*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2019.
- Perović, Miloš, *Kritika shvatanja prekarijata kao nove društvene klase: doktorska disertacija*, Novi Sad: [Miloš Perović], 2023.
- Pulancas, Nikos, *Klase u savremenom kapitalizmu*. Beograd: Nolit, 1978.
- Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. Knj. 1*. Zagreb: Naprijed, 1971.

MILOŠ PEROVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THE MARXISM OF MILENKO A. PEROVIĆ:
„THE CONSCIOUSNESS OF THE PETTY
BOURGEOIS: THE VALUE SYSTEM AND
MORAL CONSCIOUSNESS OF THE PETTY
BOURGEOISIE“

Abstract: This study is a tribute to the late professor Milenko A. Perović. The author highlights Perović's Marxist orientation through an analysis of the content of Perović's first book, *The Consciousness of the Petty Bourgeois: The Value System and Moral Consciousness of the Petty Bourgeoisie*. This book represents Professor Perović's doctoral dissertation, conducted under the mentorship of Milan Kangrga. The author examines the method by which Perović analyzes the phenomenon of the petty bourgeoisie and the structure of his study to point out the various theoretical influences that are synthesized into an original standpoint in Perović's philosophy.

Keywords: Milenko A. Perović, Marxism, petty bourgeoisie, moral consciousness

Primljeno: 7.5.2024.

Prihvaćeno: 28.5.2024.